

Trzy inedita, errata do tomu *** Antoniego Pawlaka

WIKTOR GARDOCKI

ORCID 0000-0002-3245-0650

(Uniwersytet w Białymstoku)

W publikacji *Bez cenzury 1976–1989. Literatura, ruch wydawniczy, teatr*¹ znajduje się długi wykaz tekstów Antoniego Pawlaka, opublikowanych w drugim obiegu wydawniczym (także pod pseudonimami: A. P., Adam Wrzeszcz, Jacek Jasiński). Odnotowano poszczególne tomy poetyckie, jak: *Między murami* (1979), *Czy jesteś gotów* (1981), *Brulion wojenny* (1983), *Cztery poematy* (1983), *Zmierzch i grypsy* (1984), ponadto wiele wierszy rozproszonych, drukowanych w ówczesnych czasopismach wydawanych poza cenzurą. Znalazły się wśród nich i te zakwestionowane wcześniej przez Główny Urząd Kontroli Publikacji i Widowisk² (dalej: GUKPiW).

Zatrzymane przez cenzurę teksty literackie, z różnych przyczyn, nie zawsze ukazywały się później w drugim obiegu. Przykładem są utwory Pawlaka, zgłoszone do druku w tomie ***³ (Wydawnictwo „Pomorze”: [*byłem wtedy z wami i moje palce...*], *Do Piotra Bratkowskiego list gończy nadziei*, a także [*na twoich piersiach rozpałał ognisko...*]). Ich maszynopisy odnaleziono w dokumentach GUKPPiW, przechowywanych obecnie w Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN)⁴. Co ważne, w prowadzonej z poetą korespondencji udało się potwierdzić, że mowa o ineditach⁵.

- 1 *Bez cenzury 1976–1989. Literatura, ruch wydawniczy, teatr*, oprac. J. Kandziora, Z. Szymańska, Warszawa 1999, s. 493–496.
- 2 Przed nowelizacją ustawy z 31 lipca 1981 r. pełna nazwa brzmiała Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk (GUKPPiW).
- 3 A. Pawlak, ***, Bydgoszcz 1984. W dokumentach GUKPPiW tytuł zapisano błędnie jako: +++
W katalogach bibliotecznych tom można znaleźć pod tytułem *Antoni Pawlak*.
- 4 AAN, GUKPiW, sygn. 4025 [sygn. dawna: 1738 (347/19)], k. 70–72.
- 5 Na podstawie korespondencji z 13 grudnia 2016 r.

O kontroli słowa, tekstach zatrzymanych oraz indywidualnych doświadczeniach twórców z GUKPiW pisałem szerzej w książce *Cenzura wobec literatury polskiej w latach 80. XX wieku*⁶, nie wyczerpałem jednak wszystkich wątków. W artykule tym chciałbym rozwinąć temat ineditów właśnie – na przykładzie utworów Antoniego Pawlaka, zwracając uwagę również na znaczenie archiwaliów w badaniach literackich. Wciąż bowiem można odnaleźć niepublikowane teksty, napisane stosunkowo niedawno przez znanych i cenionych autorów.

BIOGRAFIA POETY

Antoni Pawlak urodził się w 1952 roku w Sopocie. Uczęszczał do VI Liceum Ogólnokształcącego w Gdańsku. Konrad Tatarowski stwierdza:

» Jako szesnastoletni chłopak widział – jak pisze w poemacie *Ponad siły* – „kolumny czołgów zmierzające na południe”. Mowa tu o interwencji wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji w 1968 roku. Kiedy miał 18 lat, z bliska mógł obserwować krwawo stłumiony przez władze PRL bunt robotników Wybrzeża w grudniu 1970 roku⁷.

W 1972 roku Pawlak zdał maturę. Potem, jak odnotowano w słowniku *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury*: „został z grupą kolegów skazany na półtora roku więzienia w zawieszeniu na dwa lata za produkowanie i rozlepianie ulotek, nakłaniających do zbojkotowania wyborów do sejmu”⁸. Studiował historię, następnie historię filozofii; w 1976 roku, mimo statusu studenta, został powołany do zasadniczej służby wojskowej, którą odbył w latach 1976–1978⁹. Jeszcze będąc w wojsku, angażował się w działania opozycyjne – był członkiem redakcji „Pulsu”, publikował w czasopiśmie drugiego obiegu, jak „Zapis” czy „Biuletyn Informacyjny” KOR-u. Działał w Solidarności (jako członek w latach 1980–1990). W sierpniu 1980 roku był w Stoczni Gdańskiej:

6 W. Gardocki, *Cenzura wobec literatury polskiej w latach osiemdziesiątych XX wieku*, Warszawa 2019.

7 K. Tatarowski, *O autorze i jego twórczości*, w: A. Pawlak, *Trudny wybór wierszy*, Berlin 1987, s. 7.

8 *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury*, t. 6, red. J. Czachowska, Warszawa 1999, s. 284.

9 Jak pisał Pawlak: „Gdy dowiedziałem się, że mam iść do wojska, robiłem wszystko, aby to nie doszło do skutku. Pomagało mi w tym wielu ludzi, co doprowadziło do pewnego zamieszania. W końcu wezwał mnie komendant sztabku dzielnicowego [...]. Starałem się mu wytłumaczyć, że studiuje filozofię, a w wolnych chwilach pisuję wierszyki, i obawiam się, że dwuletnie koszarowanie nie wyjdzie na dobre ani moim studiom, ani też wierszykom. – Ależ pan jest w błędzie! To, że zajmuje się pan filozofią i literaturą, w żaden sposób nie przeszkodzi panu w odbyciu służby [...]” – zob. A. Pawlak, *Książeczka wojskowa*, Warszawa 2009, s. 9.

- » Na wieść o strajku stwierdził, że tam jest jego miejsce. Było to o tyle proste, że przyjaźnił się z Bogdanem Borusewiczem i ze wspomagającymi strajk członkami Ruchu Młodej Polski. Uczestniczył w strajku, był jednym z twórców pisma literackiego „Naprzeciw”, które podczas strajku powstało w stoczni¹⁰.

Od 13 grudnia 1981 do 15 lipca 1982 roku był internowany; przebywał kolejno w Białogórze, Jaworzu i Darłówwu¹¹. W 1983 roku został uhonorowany Nagrodą Fundacji im. Kościelskich. Od 1989 roku pracował w „Gazecie Wyborczej”, gdzie w latach 1991–1993 był kierownikiem działu kultury, a także szefem dodatku „Gazeta o Książkach”. W latach 1993–1997 był zatrudniony w „Super Expressie”, natomiast w okresie 2006–2017 pracował w Urzędzie Miasta Gdańska, najpierw jako doradca prezydenta Pawła Adamowicza, a następnie jako rzecznik prasowy.

Wątki biograficzne są zauważalne w twórczości Pawlaka, znajdując wyraz zarówno w poezji, jak i tekstach prozą. Pisarz debiutował w 1973 roku na łamach „Liter”, publikując utwory *Być może to wszystko...* oraz *Było to chyba w 1926*. Pierwszy tom poetycki, *Czynny całą dobę*, wydał dwa lata później. W 1979 roku, na łamach „Zapisu”, ukazała się natomiast *Książeczka wojskowa*, jeden z najbardziej znanych utworów Pawlaka. W kolejnych latach poeta opublikował kilka tomów wierszy, chociażby *Między murami*, *Czy jesteś gotów*, *Grypsy*; zbiór felietonów *Portret wspólny* (wspólnie z Marianem Terleckim), reportaż *Trzęsą się portki pętałom...*, wspomnienia i dokumenty *Każdy z nas jest Wałęsą*. Po 1990 roku literacko nie zamilkł, wydał między innymi *Strach w moich oczach jest głęboki jak studnia* (2002), *Walizkę światła* (2016), *Zapiski na paczce papierosów* (2018).

PAWLAK I CENZURA¹²

Tom *** oceniano w GUKPiW w czerwcu 1983 roku, a więc w przededniu wprowadzenia zaostrzonej ustawy o cenzurze¹³. Można przypuszczać, że teksty opiniowano

10 A. Szwedowicz, „Książeczka wojskowa”, czyli poeta służy ludowej ojczyźnie, w: A. Pawlak, *Książeczka wojskowa*, s. 77–78.

11 Ibidem, s. 78.

12 O cenzurze wobec utworów Pawlaka wspomina w swojej książce; zamieszczam w niej również krótkie fragmenty dwóch ineditów zaprezentowanych w aneksie do tego artykułu. Zob. W. Gardocki, *Cenzura wobec literatury polskiej...*, s. 44–45, 55–56.

13 Mowa o nowelizacji ustawy z 28 lipca 1983 r. Z kolei, zgodnie z informacjami zawartymi w ***, książkę oddano do składu w listopadzie 1983 r., a podpisano do druku w lipcu 1984 r. Prawdopodobnie nie zlecono zatem kolejnej kontroli tomu ***; już w nowych politycznych realiach.

w kontekście obowiązujących jeszcze zaleceń na czas stanu wojennego¹⁴. Nie dziwi zatem duża liczba skreśleń i ingerencji wprowadzonych w książce.

Zanim zostaną omówione inedita z roku 1983, warto odnieść się do sposobu, w jaki urzędnicy oceniali twórczość autora *Między murami* w latach wcześniejszych. Udało mi się odnaleźć informacje dotyczące ingerencji w tekstach Pawłaka z 1981 roku, jednak poeta, prawdopodobnie – biorąc pod uwagę, jak wiele pisał i publikował¹⁵ – miał z cenzorami do czynienia już wcześniej. Nie bez znaczenia była zapewne opozycyjna przeszłość autora oraz jego „drugoobiegowa” działalność, której świadomość cenzorzy mieli¹⁶ i dlatego wiersze Pawłaka czytali bardziej skrupulatnie. Należy zatem odnotować, że przykłady, które zaprezentowano poniżej, to raczej niepełna lista zmian wprowadzonych w jego utworach.

Ostatnie miesiące 1980 roku to czas, gdy po fali posierpniowego optymizmu GUKPiW stopniowo zwiększał liczbę ingerencji. Właśnie wtedy cenzura zatrzymała poemat *Ponad siły*¹⁷ (dedykowany Maciejowi Grzywaczewskiemu)¹⁸, napisany w latach 1975–1976, zgłoszony do druku w periodyku „Student” (nr 24 z 1980 roku). Utwór rozpoczyna się słowami:

» co jest Ojczyzno że budzisz mnie
 rano uporczywym stukaniem do drzwi
 przesyłając przez niemrawego listonosza
 wezwanie do Dzielnicowego Sztabu Wojskowego
 czy rzeczywiście muszę podarować Ci
 jeszcze dwa lata
 [...] ¹⁹

W lutym 1981 roku nie pozwolono natomiast na wydrukowanie wierszy *Między murami*²⁰, a także *Anna tłumaczy dlaczego nie powinienem się bać*²¹. Kilka miesięcy

14 Wprowadzony wraz ze stanem wojennym dekret „w art. 17 rozszerzył zakres publikacji poddanych cenzurze, jak i podstawy ingerencji cenzorskich przez wprowadzenie postanowienia, według którego można odmówić zezwolenia na rozpowszechnianie publikacji, jeśli zagrażałoby to interesom bezpieczeństwa lub obronności państwa” – zob. Z. Radzikowska, *Z historii walki o wolność słowa w Polsce (cenzura PRL w latach 1981–1987)*, Kraków 1990, s. 8.

15 W 1983 r. był już autorem jedenastu książek, wydanych głównie w drugim obiegu.

16 W GUKPPiW prowadzono swego rodzaju ewidencję wydawnictw „nielegalnych”, kolekcjonowano także książki i czasopisma wydane poza cenzurą.

17 Prwdr.: A. Pawlak, *Ponad siły*, w: *Cztery poematy*, posł. T. Komendant, [Gdańsk 1983].

18 Maciej Grzywaczewski, ur. 1954 r., działacz opozycyjny, w 1980 r. – wspólnie z Arkadiuszem Rybickim – spisał dwadzieścia jeden postulatów Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego.

19 AAN, GUKPPiW, sygn. 3657 [sygn. dawna: 1510 (289/5)], k. 44.

20 Prwdr.: A. Pawlak, *Między murami*, w: idem, *Między murami*, [Wrocław 1979].

21 Prwdr.: A. Pawlak, *Anna tłumaczy dlaczego nie powinienem się bać*, [„Zapis” 1980], nr 15, s. 81.

cy później, w maju zakwestionowano trzeci ustęp *Widzenia*²² oraz utwór *Feliks Dzierżyński chce wyjechać na wieś*²³. Kolejnych, znanych ingerencji dokonano w 1983 roku. W styczniu z „Więzi” (nr 10–12) usunięto *Od salw wieczornych wiadomości*²⁴. Następne zmiany wprowadzono w czerwcu, w tomie ***. Z książki przekazanej do GUKPiW przez Wydawnictwo „Pomorze” usunięto aż siedem wierszy zakwestionowanych przez cenzorów: [*byłem wtedy z wami i moje palce...*], *Do Piotra Bratkowskiego list gończy nadziei*²⁵, *22 lipca 1980*²⁶, [*na twoich piersiach rozpałał ognisko...*], *Powitano nas*²⁷, *List do syna*²⁸, a także wspomniane już *Od salw wieczornych wiadomości* oraz fragment *Widzenia*. Wymienione teksty, w większości, powstały po 13 grudnia 1981 roku; wyjątkiem jest *Do Piotra Bratkowskiego list gończy nadziei*, napisany w 1977 roku.

Utwory z 1983 roku mają inny charakter niż wiersze zatrzymane jeszcze kilkanaście miesięcy wcześniej. Ironiczny styl, pełen konkretnych nawiązań, krytyczny w stosunku do rzeczywistości, ustępuje na rzecz prywatności i intymności. Charakterystyczny dla twórczości Pawlaka jest dystans do ówczesnej sytuacji społeczno-politycznej. Poeta potrafił bowiem uniknąć dosłowności, dostrzegalnej w wierszach innych twórców – zwłaszcza napisanych w czasie stanu wojennego – wychodząc poza konwencję „poezji świadectwa i sprzeciwu”²⁹.

Zmagania z cenzurą opisał Pawlak w wierszu *Litera*, wspominając sytuację, która wydarzyła się w mieście „B.” (tom *** wydano w Bydgoszczy). Chodzi zatem o ingerencje dotyczące między innymi wyżej wymienionych utworów:

» [...] musielśmy zdjąć osiemnaście tekstów
pan rozumie jest mi naprawdę przykro
ale ma pan jeszcze szansę
niech pan tylko zmieni słowo:

22 Prwdr.: A. Pawlak, *Widzenie*, w: idem, *Czy jesteś gotów*, [Warszawa 1981], s. 38.

23 Prwdr.: A. Pawlak, *Feliks Dzierżyński chce wyjechać na wieś*, [„Replika” 1983], nr 11, s. 11–12.

24 Prwdr.: A. Pawlak, *Od salw wieczornych wiadomości*, [„Zapis” 1978], nr 7, s. 28–31.

25 Jest to pierwotna wersja utworu o tym samym tytule, który ukazał się w dwóch książkach Antoniego Pawlaka: *Zmarli tak lubią podróże*, Kraków 1998, s. 21–23 oraz *Akt personalny: wiersze z lat 70., 80., 90.*, Gdańsk 1999, s. 151–152. Nieznana wersja utworu została w całości zaprezentowana w aneksie.

26 Prwdr.: A. Pawlak, *22 lipca 1980*, w: idem, *Czy jesteś gotów*.

27 Prwdr.: A. Pawlak, *Powitano nas*, w: idem, *Brulion wojenny (grudzień 1981 – grudzień 1982)*, [Kraków 1983].

28 Prwdr.: A. Pawlak, *List do syna*, w: idem, *Brulion wojenny...*

29 Określenie Stanisława Barańczaka – zob. *Poeta pamięta: antologia poezji świadectwa i sprzeciwu 1944–1989*, wyb. S. Barańczak, Warszawa 1989.

„stocznia” na „zakład”
 „przesłuchanie” na „rozmowa”
 „grypsy” na „listy”
 „Białołęka” na „Czarnolas”
 a w wierszu o hipisach
 to niebo rozdzierane palcami
 w kształcie litery „V”
 na tę literę – zacytowała z pamięci –
 nie zaczyna się żadne polskie słowo³⁰

Być może liczbę „osiemnaście” należy traktować jako hiperbolę. W dokumentach GUKPiW odnotowano bowiem siedem zatrzymanych wierszy i jeden oceniany, jednak w tym wypadku najprawdopodobniej było więcej tego typu wkroczeń³¹. Ponadto niewykluczone, że po wizycie poety w Okręgowym Urzędzie Kontroli Publikacji i Widowisk, w którym oceniano utwory³², z części ingerencji zrezygnowano. Tak czy inaczej, można mieć pewność, że tom w dużej mierze uszczuplono. Gdyby poeta nie zgodził się na zmiany, zgodnie z obowiązującą praktyką, książka nie mogłaby się ukazać. Ewentualne odwołanie, napisane przez wydawnictwo, również nie mogło przynieść oczekiwanych rezultatów. Wymowę wierszy oceniono bowiem jako „polityczną”, czego konsekwencją było zwykle nieudzielenie zgody na druk.

CENZURA W REALIACH ZAWIESZENIA STANU WOJENNEGO.

SKALA ZJAWISKA

Mimo że zazwyczaj poprzestawano na ingerencjach „drobnych” (mowa o usunięciu pojedynczych słów lub zdań – określenie często spotykane w cenzorskich dokumentach), skala zatrzymań pełnych tekstów literackich była stosunkowo duża. Te wartości, oczywiście, wahały się w zależności od sytuacji politycznej. Po Sierpniu '80 nastąpił spadek liczby ingerencji, po kilku miesiącach – wzrost (od grudnia 1980 roku)³³; w stanie wojennym, po przywróceniu zezwoleń na działalność wydawniczą, ingerowano w ten proces częściej i ostrzej.

30 A. Pawlak, *Litera*, w: *Zamiast*, Jelenia Góra 1989, s. 16.

31 Notatkę na temat wierszy Pawlaka opatrzone słowami: „Wyeliminowano m.in. [...]”.

32 Okręgowy Urząd Kontroli Publikacji i Widowisk – mowa o delegaturze GUKPiW w Bydgoszczy.

33 A. Krajewski, *Między współpracą a oporem. Twórcy kultury wobec systemu politycznego PRL (1970–1980)*, Warszawa 2004, s. 497.

Jako że wiersze Pawlaka zostały zatrzymane w okresie zawieszenia stanu wojennego (31 grudnia 1982 – 21 lipca 1983 roku), warto prześledzić, jakie teksty poetyckie wówczas usunięto. Na liście utworów zatrzymanych³⁴ znajdują się między innymi: *Jutro, Nadchodzi noc, Trwoga* Jerzego Afanasiewa, [*Daję słowo!*] Macieja Cisły, *Z podręcznika część III* i *Życiorys* Kornela Filipowicza, *O wszystkim* Tomasza Gluzińskiego, *Pani Anny Kamińskiej, Pytanie czy odpowiedź* oraz *Wykładnia* Jalu Kurka, *Dolina w Kownie* Jacka Łukasiewicza³⁵. Pośród wymienionych dzieł znalazły się wiersze jednoznacznie ocenione przez cenzorów pod kątem aktualnej sytuacji politycznej, ponadto teksty religijne. Większość miała zostać opublikowana w czasopiśmie.

Trzeba jednak pamiętać, że to stosunkowo niewielki wycinek materiałów odnalezionych podczas kwerendy przeprowadzonej w AAN³⁶. Tekstów zatrzymanych w pierwszej połowie 1983 roku, jak można przypuszczać, jest kilkakrotnie więcej. Są wśród nich i te dotąd niepublikowane.

NIEZNANE WIERSZE

W toku kwerend w zasobach cenzorskiej dokumentacji udało się odszukać kilkanaście ineditów z lat osiemdziesiątych, oprócz tekstów Pawlaka także między innymi wiersze Tomasza Jastruna, Wiesława Kazaneckiego czy Romana Śliwonika. Wszystkie te utwory można zaliczyć do kategorii, którą Kamila Budrowska określa następująco: „Teksty zatrzymane przez urząd cenzury w całości i nigdy niewydane (inedita), zachowane albo w archiwum GUKPPiW, MKiS, albo w archiwach wydawniczych, autorskich”³⁷. Konstatacja badaczki dotyczy wprawdzie utworów, które miały ukazać się w latach pięćdziesiątych, jednak można odnosić ją również do późniejszych „cenzorskich” dekad, także do dziewiętej. Odnalezione w AAN nieznane teksty Antoniego Pawlaka wpisują się w ten schemat.

Urzędnik oceniający tom ***, co nie może dziwić ze względu na czas stanu wojennego, skupił się jedynie na aspekcie politycznym, poszukując w wierszach

34 W niektórych wypadkach podjęto kolejną próbę publikacji.

35 Ponadto na przykład: [*Już za życia umarli, osądzeni...*], [*Przez lata, dzień po dniu, oddychając kłamstwem...*], [*To, co mnie pokonuje, obdarza mnie sobą...*], [*Zabijają, aby ocalić...*] Bronisława Maja; *Antygonia, Powrót do Krakowa w r. 1980* i *W praojczych swoich pogrzebani* Czesława Miłosza; [*Skąd w tobie jasność, mężczyzno...*] Leszka Aleksandra Moczulskiego; *Hymn, Otworzy cię miecz*, [*Skończyło się Polaczku...*], [*Umiera naród...*], *Wolny, w wolnym kraju, Wrony kołują i spadają, Żadnej ofiary* Jana Polkowskiego; *Kiedy się obudziłem* Jarosława Marka Rymkiewicza; *Cienie w Soczi* i *Ułamki opacznej tężyzny* Jana Wyki; *Matko Jasnogórska* Jerzego Zagórskiego.

36 Na podstawie około 200 jednostek archiwalnych wytworzonych przez GUKPiW w latach osiemdziesiątych.

37 K. Budrowska, *Zatrzymane przez cenzurę. Inedita z połowy wieku XX*, Warszawa 2013, s. 17.

tego rodzaju nawiązań. To oczywiście, mimo że w cenzorskich dokumentach nie zawarto żadnego wyjaśnienia, dlaczego utwory usunięto; może poza lakonicznym: „Wyliminowano m.in. niżej prezentowane wiersze”³⁸. Jednak nawet to krótkie zdanie wskazuje, że zamieszczając teksty Pawłaka w teczce „Informacje bieżące”, dokonano jedynie „wyboru” spośród wszystkich ingerencji. Taka praktyka była wówczas powszechna. Oryginalne dokumenty, po wprowadzeniu i zatwierdzeniu skreśleń, niszczone. Najbardziej charakterystyczne z nich odnotowywano zaś we wspomnianych „Informacjach bieżących”, których używano również jako materiałów szkoleniowych – dzięki temu inni cenzorzy wiedzieli, jakie wątki, w jak dużym stopniu można cenzurować, a także, które przepisy ustawy o cenzurze stosować w określonych wypadkach.

Ówczesna cenzorska strategia była jednowymiarowa. Urzędnicy często nakazywali usunięcie fragmentów, a nie kompletnych utworów literackich, jednak za tym działaniem kryła się próba wpłynięcia na wymowę tekstu. Sugerowano na przykład rezygnację z nazw własnych albo zastąpienie konkretnych określeń ogólnymi. W poezji poszukiwano nawiązań do bieżącej sytuacji (Solidarność, stan wojenny, więzienia, internowania, przemoc, wątki „wschodnie”). Oceniając tekst literacki, cenzorzy zwracali uwagę na takie słowa, jak na przykład: „niebezpieczeństwo”, „strach”, „krew”, „zasnurowane”, „posłuszne” (padają w ineditach przytoczonych w aneksie), a zwłaszcza na to, w jakim kontekście są one umieszczone. Poza tym poszukiwano bardziej odległych nawiązań, fraz, które metaforycznie mówiły o ówczesnej sytuacji społeczno-politycznej, ukazywały obraz zbiorowej świadomości i tym samym, szerzej, odnosiły się do pojęć totalitaryzmu czy zniewolenia. Wszystkie te aspekty dostrzeżono w wierszach Pawłaka. Jeżeli cenzorom nie udało się usunąć bądź wyraźnie zmodyfikować fragmentu (często w porozumieniu z autorem), nie wydawano zgody na publikację całego utworu. Ponadto należy pamiętać, że tom *** trafił do GUKPiW jeszcze w czasie obowiązywania stanu wojennego, kiedy teksty traktowano bardzo skrupulatnie.

Ingerencje wprowadzono, mimo że książka – w swej pierwotnej wersji – wpiśnywała się w charakterystyczną dla autora strategię „przeraźliwej prywatności”³⁹. Pawlak bowiem, jak pisze Tatarowski:

» nie jest typem pisarza gabinetowego, który z za biurka wymierza sprawiedliwość widzialnemu światu lub kreuje wysnute z wyobraźni artystyczne wizje. Pragnie on być – i jest – również aktywnym uczest-

38 AAN, GUKPiW, sygn. 4025 [sygn. dawna: 1738 (347/19)], k. 70.

39 Określenie Władysława Zawistowskiego, zob. *Przeraźliwa prywatność Antoniego Pawłaka*, w: A. Pawlak, *Akt personalny...*, s. 193.

nikiem wydarzeń. One to, przefiltrowane przez świadomość poety i zabarwione jego sposobem odczuwania świata, konstytuują jego utwory. Jednostkowe przeżycie staje się w ten sposób zapisem doświadczenia społecznego, i odwrotnie – to co ma wymiar społeczny czy polityczny znajduje w poezji Pawlaka swój jednostkowy, niepowtarzalny wyraz⁴⁰.

Owszem, w ówczesnych tekstach autora *Książeczki wojskowej* można odnaleźć opisy pozwalające rozpoznać konkretne wydarzenia, jednak oprócz nich znajduje się tam szereg motywów prywatnych. Tym samym z biegiem lat wiersze nie tracą na aktualności – nie stanowią jedynie suchej relacji ze stanu wojennego. Jak tłumaczy poeta:

» A z tych wszystkich pytań, które wracają, wraca też pytanie najważniejsze, pytanie, które postawił w wierszu przed laty Adam Zagajewski: „czy umiałem przeżyć zrozumieć i zapamiętać rzeczy które mnie spotkały”. Co jakiś czas próbowałem sobie na to pytanie odpowiedzieć. Ale dziś, podobnie jak w latach siedemdziesiątych czy osiemdziesiątych, stoję wobec niego kompletnie bezradny. Nie wiem, czy umiałem przeżyć, prawdopodobnie umiałem zapamiętać. Ale zrozumieć?⁴¹

Ostatecznie, w uszczuplonym tomie *** znalazło się trzydzieści siedem utworów z lat 1974–1982, w większości oznaczonych incipitami. Na książkę składa się kilka cykliów: *Wielka rodzina (1974–1978)*, *Czy jesteś*, *Listy* oraz *I śmierć, wiele śmierci...* Przytoczone w aneksie wiersze Pawlaka są przechowywane w teczce zatytułowanej „Informacje bieżące – czerwiec 1983 r.”. W tej samej jednostce, o sygnaturze 4025, zachowały się dokumenty świadczące o innych cenzorskich ingerencjach. Frapująca jest na pewno ta dotycząca inscenizacji *Dżumy*, niezwykle ważnej z uwagi na odniesienia do stanu wojennego (cenzorzy interpretowali fabułę przez pryzmat sytuacji w Polsce w latach 1981–1983). W tym samym czasie nie pozwolono na opublikowanie listu Juliana Tuwima do Jerzego Borejszy na łamach „Zdania” (nr 5 z 1983 roku), oceniono fragmenty *Czeskiej biżuterii* Grzegorza Musiała (książka została wydana w 1983 roku przez Wydawnictwo Morskie) i reportażu *Głos z Litwy* (z tomu *Małwy na lewadach*) Barbary Wachowicz, a także listu Gustawa Morcinka do Janiny Gardzielewskiej (list nr 107 z 11 stycznia 1962 roku, usunięto fragment krytyczny wobec sytuacji w Rumunii i Czechosłowacji).

40 K. Tatarowski, *O autorze i jego twórczości*, s. 6.

41 A. Pawlak, *Prolegomena do teorii pasjansa*, w: idem, *Akt personalny...*, s. 6.

ANEKS. INEDITA

[byłem wtedy z wami i moje palce...] ⁴²

byłem wtedy z wami i moje palce
 były posłuszne waszym palcom
 kiedy rozdzielaliśmy je w kształcie
 litery „V” w kierunku
 kamer kroniki filmowej wierząc
 że nie ujdzie to nam bezkarnie
 od tego czasu minęło już parę lat
 przez które większość z nas zapomniała
 co znaczył wtedy ten prosty gest
 nikt już nie śpiewa Hare Krishna
 i nie ma nic co by nas łączyło
 bo nawet grożące nam wszystkim niebezpieczeństwo
 nie jest naszym wspólnym
 niebezpieczeństwem więc nie zauważamy już
 siebie unikamy wszelkich spotkań
 doskonale wiedząc że mógłbym
 nagle zapytać – co
 macie mi dziś do zaproponowania

Do Piotra Bratkowskiego ⁴³ list gończy nadziei ⁴⁴*Nie bądź zbyt pewien, czy nie jestem z tobą.*Walt Whitman ⁴⁵

nasze wiersze są po to
 aby je rozdać wśród przyjaciół
 nasze usta zasznurowane – to

42 AAN, GUKPiW, sygn. 4025, k. 70.

43 Piotr Bratkowski, ur. 1955 r., poeta, prozaik, publicysta.

44 AAN, GUKPiW, sygn. 4025, k. 71–72. Jak wspomniano wcześniej, została opublikowana inna wersja tego utworu. W obu wierszach znalazło się to samo motto. Treść, poza dwoma pierwszymi wersami, jest inna. Zob. A. Pawlak, *Zmarli tak lubią podróże*, s. 21–23 oraz idem, *Akt personalny...*, s. 151–152.

45 Fragment utworu *Full of Life*, now z tomu *Leaves of grass* (1855). Wiersz, przetłumaczony na język polski przez Elżbietę Petrajtis-O’Neill, opublikowano w artykule – zob. J.L. Borges, *Notatka na temat Walta Whitmana*, przeł. A. Sobol-Jurczykowski, „Poezja” 1977, nr 1, s. 38. Prawidłowe brzmienie cytatu to: „Nie bądź zbyt pewien, czy nie jestem teraz z tobą”.

niekoniecznie strach – mówisz –
 raczej świadomość nieprzystawalności
 słów do rzeczy
 posłuchaj Piotrze:
 spróbujmy raz jeszcze wzbic się w niebo
 oddalić miasto skaczące do oczu
 tytułami gazet miasto gdzie z trudem
 zachowujemy wyprostowaną postawę
 gdyż wycieka krew
 chciwie wchłaniana przez bruk

nad nami miasto przed nami śmierć

i w tylu miejscach jednocześnie
 odnajdziemy odpowiedzi których
 nie udzieliła poczta serc
 Filipinka⁴⁶
 i Sztandar Młodych⁴⁷ Półgłówków
 ziemię obiecaną nam wszystkim
 słowa które znaczą co znaczą
 a dzwonek u drzwi zwiastował będzie
 tylko dobrą nowinę
 i to będzie koniec –
 jedyny możliwy początek

1977

[na twoich piersiach rozpalą ognisko...]⁴⁸

na twoich piersiach rozpalą ognisko
 i będą piec ziemniaki
 gipsem z twych ust
 usztywnią kręgosłupy następcom
 na twoich piersiach zasieją trawę

4.82

46 Polskie czasopismo ukazujące się w latach 1957–2006, poświęcone tematyce młodzieżowej, adresowane głównie do dziewcząt.

47 Ogólnopolski dziennik dla młodzieży, ukazujący się w latach 1950–1997.

48 AAN, GUKPiW, sygn. 4025, k. 72.

BIBLIOGRAFIA

LITERATURA PODMIOTU

Pawlak A., ***, Bydgoszcz 1984.

22 lipca 1980, w: idem, *Czy jesteś gotów*, [Warszawa 1981].

Akt personalny. Wiersze z lat 70., 80., 90., Gdańsk 1999.

Anna tłumaczy dlaczego nie powinienem się bać, [„Zapis” 1980], nr 15.

Feliks Dzierżyński chce wyjechać na wieś, [„Replika” 1983], nr 11.

Książeczka wojskowa, Warszawa 2009.

List do syna, w: idem, *Brulion wojenny (grudzień 1981 – grudzień 1982)*, [Kraków 1983].

Między murami, w: idem, *Między murami*, [Wrocław 1979].

Od sakwy wieczornych wiadomości, [„Zapis” 1978], nr 7.

Ponad siły, w: *Cztery poematy*, posł. T. Komendant, [Gdańsk 1983].

Powitano nas, w: idem, *Brulion wojenny (grudzień 1981 – grudzień 1982)*, [Kraków 1983].

Zamiat, Jelenia Góra 1989.

Zmarli tak lubią podróże, Kraków 1998.

Zmierzb, w: idem, *Czy jesteś gotów*, [Warszawa 1981].

LITERATURA PRZEDMIOTU

Bafia J., *Prawo o cenzurze*, Warszawa 1983.

Bez cenzury 1976–1989. Literatura, ruch wydawniczy, teatr, oprac. J. Kandziora, Z. Szymańska, Warszawa 1999.

Budrowska K., *Zatrzymane przez cenzurę. Inedita z połowy wieku XX*, Warszawa 2013.

Czapliński P., Śliwiński P., *Literatura polska 1976–1998: przewodnik po prozie i poezji*, Kraków 1998.

Czyżak A., *Sygnaly przesilenia – rok 1984 z perspektywy ostatniego ćwierćwiecza*, w: 1984. *Literatura i kultura schyłkowego PRL-u*, red. K. Budrowska, W. Gardocki, E. Jurkowska, Warszawa 2015.

Gardocki W., *Cenzura wobec literatury polskiej w latach 80. XX wieku*, Warszawa 2019.

Krajewski A., *Między współpracą a oporem. Twórcy kultury wobec systemu politycznego PRL (1970–1980)*, Warszawa 2004.

Krynicki R., Świetlicki M., *Początek rozmowy*, oprac. A. Niziołek, w: *Gdybym wiedział: rozmowy z Ryszardem Krynickim*, oprac. A. Krzywania, Wrocław 2014.

Matuszewski R., *Literatura polska 1939–1991*, Warszawa 1995.

Niewiadomski A., „Czarna dziura” czy „międzyepoka”. *Szkice o poezji lat 80.*, w: 1984. *Literatura i kultura schyłkowego PRL-u*, red. K. Budrowska, W. Gardocki, E. Jurkowska, Warszawa 2015, s. 421–435.

Poeta pamięta: antologia poezji świadectwa i sprzeciwu 1944–1989, wyb. S. Barańczak, Warszawa 1989.

Współcześni polscy pisarze i badacze literatury, t. 6, red. J. Czachowska, Warszawa 1999.

Radzikowska Z., *Z historii walki o wolność słowa w Polsce (cenzura PRL w latach 1981–1987)*, Kraków 1990.

Tatarowski K., *O autorze i jego twórczości*, w: A. Pawlak, *Trudny wybór wierszy*, Berlin 1987.

Zawistowski W., *Przenażliwa prywatność Antoniego Pawlaka*, w: A. Pawlak, *Akt personalny. Wiersze z lat 70., 80., 90.*, Gdańsk 1999.

DOKUMENTY ARCHIWALNE

AAN, GUKPPiW, sygn. 3657 [sygn. dawna: 1510 (289/5)].

AAN, GUKPiW, sygn. 4025 [sygn. dawna: 1738 (347/19)].

AAN, GUKPPiW, sygn. 133 [sygn. dawna: 2075 (423/3)].

SŁOWA KLUCZE: Antoni Pawlak, cenzura, inedita, poezja, lata osiemdziesiąte XX wieku

THREE INEDITA, AN ERRATUM TO THE VOLUME *
BY ANTONI PAWLAK**

In 1983, Główny Urząd Kontroli Publikacji i Widowisk (GUKPiW) [Main Office of Control of Press, Publications and Shows] did not allow for the printing of several poems by Antoni Pawlak, which were supposed to appear in the poetic volume titled ***. The texts were forgotten for a long time. They were, however, preserved in the GUKPiW documentation. Thanks to this, it was possible to recover them after many years, through archival queries conducted by the Archiwum Akt Nowych [Archive of New Files] in Warsaw.

The aim of the article is to describe the history of the lost poems by Pawlak and to present them in their full versions. The paper also references the biography of the author, as well as the socio-political aspects of the Polish People's Republic in the 1980s, and the issues of censoring of Polish literature at the time.

KEY WORDS: Antoni Pawlak, censorship, inedita, Polish poetry, 1980s